

DİN EĞİTİMİNDE FELSEFİ TEMELLENDİRME PROBLEMİ VE ORTAYA ÇIKARDIĞI SORUNLAR ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Yusuf CEYLAN*

ÖZET

Bu makalede, ülkemizde din eğitimi ve öğretiminin felsefi bakımdan temellendirme ihtiyacı ve söz konusu ihtiyacın etkili bir şekilde karşılanmamasından kaynaklanan problemler ele alınmıştır. Bu çerçevede din eğitimi felsefi bir perspektifin oluşturulamamasının yöntemsel açıdan ortaya çıkardığı sorunlar, terminoloji problemleri ve bunların teorik ve pratik yansımaları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi Felsefesi, Felsefi Temellendirme, Kavram ve Yöntem Problemi

PHILOSOPHICAL FOUNDATION PROBLEM IN RELIGIOUS EDUCATION AND SOME EVALUATIONS OVER THE ISSUES RISEN FROM THE PROBLEM

ABSTRACT

In this article, the need of finding a philosophical foundation for a religious education and teaching in our country and problems originating from the disability to fulfill these needs efficiently have been evaluated. In this framework, the methodological issues risen from the lack of a philosophical perspective in religious education, the terminological problems and their practical and theoretical reflections have been examined.

Key Words: Philosophy of Religious Education, Philosophical Foundation, Problem of Method and Concept

Giriş

Eğitim felsefesinin tarihi, insanoğlunun eğitimin ayrı bir etkinlik alanı olduğuna dair bilincinin oluştuğu zamana kadar geri götürülebilir. İnsanlık psikolojik açıdan, bir yetiştirme etkinliği olan eğitime; belirli bilgi ve beceriler kazandırarak kişinin bireysel gelişimine, sosyolojik açıdan değerlerin ve normların aktarılması suretiyle toplumsal uyuma olan katkısının farkına varılması ile birlikte her zaman önem vermiş, onunla ilgili görüşler ileri sürmüş ve aynı zamanda bu konudaki bireysel tecrübelerini paylaşmıştır. Her ne kadar modern toplumlar kadar karmaşık, gelişmiş sosyal sistemlere ve çağdaş felsefede olduğu gibi analitik yöntemlere sahip olmasalar da, ilkel toplumların da verdikleri eğitim özünde hayata

* Yard. Doç. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, yusuf.ceylan@deu.edu.tr

karşı felsefi bir duruşu temsil eder.¹ Bu yönüyle geçmişten günümüze her eğitim faaliyetinin hayata dair bir bakış açısını içermesi bakımından felsefi bir perspektife sahip olduğu söylenebilir.

Felsefi düşüncenin gelişimi insana, özellikle de onun eğitimine dair soruları da etkilemiş ve şekillendirmiştir. Düşünce tarihinde eğitimle ilgili felsefi nitelikli temel soru, Platon'dan beri, toplumun ihtiyaçlarının ve bireylerin yeteneklerinin çeşitliliği bağlamında kimin eğitilmesi gerektiği ve nasıl eğitileceği sorusu olagelmıştır.² Ancak insanın eğitimiyle ilgili söz konusu görüşler yaygın bir şekilde ileri sürülse de eğitim felsefesinin bir bilim alanı olarak ortaya çıkışı yeni sayılır.³ Bu bakımdan eğitim süreci ve öğeleriyle ilgili soruların sistemli bir şekilde felsefi bir yöntemle ele alınıp değerlendirilmesinin yeni bir etkinlik alanı olduğu söylenebilir.

Felsefi bakış açısının eğitimde sistemli olarak yakın bir geçmişte kullanılmaya başlanması gerek Batı'da⁴ gerekse ülkemizde bütün eğitim alanlarında felsefi temellendirmenin yavaş yavaş yapılmasına neden olmuştur. Eğitimin felsefi temellendirilmesine yönelik bu eksikliğin ve çabanın din eğitimi alanına yansımaması düşünülemez. Üstelik ülkemizde eğitim felsefesinin gelişim süreci Batı'ya göre daha sonraki dönemlere rastlar. Nitekim bir eğitimcimizin, "ülkemizde eğitim felsefesi sahası neredeyse boş bir alan olarak gözükmemektedir"⁵ ifadesi bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla din eğitiminin felsefi bakımdan temellendirilmesine dair girişimler daha başlangıç aşamasında olup bu alanda araştırma ve incelemelere ihtiyaç olduğu aşikârdır.

Eğitim felsefesinin gelişimindeki gecikmenin yanında din eğitimi biliminin gelişim sürecinde yaşanan kimi sorunlar, din eğitiminin felsefi temellendirilmesinin geç gündeme gelmesinin diğer bir sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır. Din eğitimi bilimi gelişim aşamasını tamamlayıp hızlı bir şekilde bağımsız bir disiplin olma yolunda ilerlemektedir. Bugün din eğitimi biliminin tanımı, araştırma

¹ Howard A. Ozmon ve Samuel M. Craver, *Philosophical Foundations of Education*, Merrill, Ohio, 2003, s.1.

² Nel Noddings, *Philosophy of Education*, Westview Press, Colorado, 1998, s. 9.

³ Nigel Blake, Paul Smeyers, Richard Smith, Paul Standish, "Introduction", *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, Editor(s): Nigel Blake, Paul Smeyers, Richard Smith, Paul Standish, Blackwell, Oxford, 2003, s.1.

⁴ Eğitim felsefesinin tarihsel gelişimi ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Penelope Peterson, Eva Baker. Barry McGaw, *International Encyclopedia of Education*, Elsevier, London, 2010, C. 6, ss. 1-10.

⁵ Necmettin Tozlu, *Eğitim Felsefesi Üzerine Makaleler*, Elis Yay., Ankara, 2003, s. 47.

alanları, diğer bilimlerle ilişkisi, amaç ve görevleri sistematik bir şekilde araştırma konusu yapılmaktadır.⁶ Bu bağlamda, din eğitiminin görevleri arasında din eğitimi biliminin neliği üzerine düşünmenin yanında din eğitimi biliminin alt bilim dallarının neler olması gerektiği üzerinde incelemeler yapılmakta ve bu çerçevede görüşler ileri sürülmektedir. Din eğitimi bilim dalının alt bilim dalları arasında sayılan din eğitimi felsefesinin görevlerinden bazıları da şu şekilde ifade edilmektedir:

- Din eğitiminin felsefi temelleri üzerinde düşünmek,
- Din eğitimi politikalarını ve felsefesini araştırmak,
- Din eğitiminin genel ve özel amaçlarına yansıyan felsefeyi incelemek,
- Din eğitimi felsefesinin içerik belirleme-seçme ve örgütlemeye etkilerini ortaya koymak,
- Din eğitimi sürecinin işleyişi ile din eğitimi felsefesindeki tutarlılığı incelemek,⁷

Zikredilen maddelerden de anlaşıldığı üzere, din eğitimi biliminin felsefi bakımdan temellendirilmesi birden fazla alanı kapsayan, çok boyutlu bir özellik göstermekte ve birçok kavram ve konuyu içerisine almaktadır. Din eğitiminin felsefi bakımdan yeterli ve etkin bir şekilde temellendirilmesinin din eğitiminin bir bilim dalı olarak gelişimini olumlu yönde etkilemesi yanında, din eğitimi faaliyetlerinin teorik zemininin etkili ve verimli bir şekilde oluşturulmasına ve uygulamaya yansıtılmasında yapacağı katkı son derece önemlidir.

Bu çalışmada, din eğitiminin felsefi bakımdan temellendirilme ihtiyacı ve bu ihtiyacın yeterli bir şekilde karşılanamamasının ortaya çıkardığı problemler ana hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılmaktadır.

⁶ Din Eğitimi Bilimi hakkında geniş bilgi için bkz. Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegema Yay., Ankara, 2003, ss. 1-90.

⁷ Süleyman Akyürek, *Din Eğitimi Biliminin Alt Bilim Dallarında İlişkin Bir Analiz, Kuram ve Uygulama Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri Sempozyumu (8-9 Mayıs 2009, Konya)*, Konya İlahiyat Derneği Yayınları, Konya, 2010, s. 106.

1. Din Eğitiminin Felsefi Bakımdan Temellendirilmesinde Metodolojik Problemler

Her eğitim alanı ile felsefe arasında çok yönlü ve ayrılmaz bir ilişki vardır. Bu durum, eğitime konu olan insanın çok boyutluluğundan ve felsefenin birden fazla alanının doğrudan eğitimle ilişkili olmasından kaynaklanır. Felsefenin ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji gibi temel alanları eğitimin amaçlarında ve yöntemlerinde etkisini gösterir. Diğer bir ifade ile bütün eğitim alanları ister istemez felsefenin konusu durumunda olan insan doğasından ve bilgi anlayışından hareket eder. Bu nedenle insan doğasına ve bilgiye dair temel felsefi bakış açısının bütün eğitim etkinliklerinde felsefi bir anlayışı esas alması gerekir. Ayrıca her bir eğitim alanının en başta kavramsal analize dayalı sınırlarının ve kapsamının belirlemesi süreci de doğrudan felsefi bir perspektifi zorunlu kılar. Nitekim Wilson'un da belirttiği gibi din eğitiminin sınırlarının ve kapsamının ne olduğu sorusu felsefi mahiyette olup din eğitiminin diğer alanlardan ayrılmasının ilk basamağını teşkil etmektedir.⁸

Din eğitimi felsefi bakımdan temellendirmede öncelikle dikkat çeken konu, problemlerin önemli ölçüde genel eğitim ve din eğitimi kavramlarının ve temel varsayımlarının felsefi yaklaşım ve yöntemle ele alınmamasından kaynaklanıyor olmasıdır. Eğitim felsefesinin temel ilgi alanı, eğitimin doğasını, eğitimle ilgili kavramları, sorunları ve temel kabulleri felsefi bir yaklaşımla incelemektir.⁹ Bu bakımdan din eğitiminin felsefi olarak temellendirilmesinde felsefi bir bakış açısının din eğitiminin teorisine ve pratiğine yansıtılması öncelikli olarak kabullenilmesi gereken bir durumdur.

A) Yöntem İhtiyacı ve Teorik Sorunlar

Din eğitiminde yöntemsel açıdan felsefi bir perspektifin sistemli bir şekilde kullanılmaması alanda bazı karışıklıklara neden olabilmektedir. Aslında din eğitimi ve öğretiminde hatta genel olarak eğitim alanında felsefi bakış açısı dışarıda bırakılarak eğitim kavramları ve varsayımları daha çok psikolojik, sosyolojik, pedagojik ve teolojik bir yaklaşımla ele alınmakta ve tartışılmaktadır. Bu durum

⁸ John Wilson, "First Steps In Religious Education", **Priorities in Religious Education**, Edt. Brenda Watson, Falmer Press, London, 1992, s. 11.

⁹ Ahmet Cevizci, **Eğitim Felsefesi**, Say Yay., İstanbul, 2011, s. 11, Noddings, s. 7.

din eğitimi ve öğretiminin felsefi arka planında din eğitiminin teorisinde ve uygulanmasında baştan kabul edilmesi gereken disiplinler arası ayırımın ve felsefi yaklaşımın göz ardı edilmesi ile sonuçlanmaktadır. Zira eğitim felsefenin muhtevası eğitim olmasına rağmen metodolojisi felsefeden gelmektedir.¹⁰

Bir şeyin felsefesi terkibinde birinci kavram tanım alanını, ikincisi ise bakış açısını dile getirir.¹¹ Eğitim felsefesinde de bu durum geçerlidir. Eğitim inceleme alanını, felsefe ise metodolojiyi belirler. İçerik eğitim de olsa metod felsefeden gelir.¹² Bu bakımdan din eğitiminin felsefesinde de böyle bir metodolojik ayırım gereklidir ve bu metodoloji felsefeye dayandırılmak zorundadır. Eğitim felsefesi, eğitime ve eğitimle ilgili problemlere dönük felsefi bir sorgulamadır.¹³ Ancak din eğitiminin neliği ve problemleriyle ilgili sorgulamalarda ampirik olanlarla teorik olanların iç içe geçtikleri görülmektedir. Özellikle de teolojik sorular ile felsefi sorular arasında ayırım yapılamamakta, hatta bunlar birbirlerinin yerine geçebilmektedir. Bu bakımdan eğitim felsefesinin görevi, din eğitimiyle ilgili problemlere yaklaşımımızda daha çok felsefi nitelikte olan soruların sorulmasını sağlamaktır. Eğitim felsefesinde soruların niteliklerini inceleyen Schofield, gerek spekülatif karakterli teolojik ve felsefi gerekse ampirik özellikteki bilimsel sorular arasında ayırma dikkat çekmekte ve eğitim felsefesinde daha çok felsefenin ve teolojinin yakın kullanımları konusunda uyarılarda bulunmaktadır.¹⁴ Din eğitiminin felsefi temellendirmesinde de benzer bir durumla karşı karşıya kalınmaktadır. Böyle bir anlayıştan hareket edilmezse olgusal/tasviri olanla felsefi olanın birbirine girmesi kaçınılmaz olacaktır.¹⁵ Bu durumda din eğitiminde yaşanan problemlerin çözümüne katkı sunması gereken bir çaba sorunların daha da karmaşık hale gelmesine yol açar. Din eğitiminin temel varsayımlarının dayandığı metodolojik zemin konusunda karmaşa yaşanır.

Din eğitimi felsefesinde metodolojinin felsefeden gelmesi, din eğitimiyle ilgili bütün kabullerin felsefi bir sorgulamadan

¹⁰ Noddings, s. 7.

¹¹ Mehmet Aydın, **Din Felsefesi**, İzmir İlahiyat Fakültesi Yay., İzmir, 2001, s. 3.

¹² Noddings, s. 7.

¹³ Oliver Reboul, *Eğitim Felsefesi*, çev. Işın Gürbüz, İletişim Yay., İstanbul, 1991, s. 7.

¹⁴ Harry Schofield, *The Philosophy of Education: An Introduction*, Routledge, London, 1972, ss. 6-7.

¹⁵ Ahmet Arslan, *Eğitim Felsefesi, Felsefeye Giriş*, Vadi Yay., Ankara, 2001, s. 245.

geçirilmesini gerekli kılar. Reboul'un ifadesiyle eğitim felsefesi yöntemsel açıdan "eğitim üstüne bildiğimiz ya da bildiğimizi sandığımız her şeyin bir sorgulamasıdır."¹⁶ Din eğitimi felsefesinde de böyle bir yaklaşım söz konusudur. Ancak din eğitimiyle ilgili sorgulamaların yine felsefî bir yaklaşımla, bütünsel, nesnel ve objektif¹⁷ bir şekilde yapılmasına ihtiyaç vardır. Aksi takdirde din eğitiminin felsefî bakımdan temellendirilmesinde, din eğitimiyle ilgili kavramsallaştırmalarda ve din eğitiminin doğasını tanımlamada sınırlı, tek taraflı ve bireysel bir bakış açısı hâkim olacaktır. Nitekim gündelik hayatta karşılaştığımız tartışmalarda bireysel ve tek yönlü bakış açılarının eğitim felsefesi gibi sunulması bunun örneklerinden biridir.

Bütün eğitim alanlarında, eğitimin temel varsayımlarının ve problemlerinin tutarlı ve bütüncül bir perspektifle ele alınması önemli bir yere sahiptir.¹⁸ Din eğitiminin uygulamasına temel teşkil eden teorik alt yapısı bütüncül bir tarzda ele alınarak değerlendirme yapılmalı ve uygulama süreçleri söz konusu zeminle tutarlılığı bakımından değerlendirilmelidir. Ülkemizde son yıllarda Batı din eğitiminin uygulamaya yansıyan yöntem ve yaklaşımları konusunda artan bir ilgi görülmektedir. Ancak bu ilgi sadece eğitimsel yönlerle sınırlı kalmakta ve din eğitimi yaklaşımlarına temel teşkil eden felsefî kabullere yeterince değinilmemektedir.

Dikkat çeken diğer bir husus, din eğitimiyle ilgili yeni kuramların temellendirilmesi çoğulculuk ve çokkültürlülük bağlamında ve daha çok sosyolojik zeminde yapılmaktadır.¹⁹ Bu durum yeni geliştirilen yaklaşımların felsefesiyle din anlayışı arasındaki ilişkinin, hatta eğitim anlayışına dayalı temel varsayımlarla eğitimsel ilkeler arasındaki ilişkinin tespitine engel oluşturmaktadır. Grimmitt'in de ifade ettiği üzere, din eğitimi yaklaşımlarında eğitim anlayışıyla felsefî temel ve din anlayışı arasında ayrılmaz bir bağ söz konusudur.²⁰ Bu nedenle benimsenen eğitimsel boyutunun dayandığı felsefenin anlaşılması amaçlardan öğrenme etkinliklerindeki tercihlere kadar bir bütün içerisinde

¹⁶ Reboul, s. 7.

¹⁷ Aydın, s.3.

¹⁸ Saffet Bilhan, *Eğitim Felsefesi*, AÜEBF. Yay., Ankara, 1991, s. 7.

¹⁹ Özellikle çoğulculuk ve çokkültürlülük konusunda bu durum daha çok göze çarpmaktadır.

²⁰ Micheal Grimmitt, *Pedagogies of Religious Education: Case Studies In The Research And Development Of Good Pedagogic Practice In RE*, McCrimmon Publishing, Essex, 2000, ss. 17-18.

kavranışı açısından zorunludur. Aksi takdirde yeni yaklaşımlar sadece yöntemsel değişiklikler şeklinde algılanacak ve her din eğitimcisinin kendi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanacağı yeni bir yöntem haline gelecektir.

Din eğitiminde yeni yaklaşımların benimsediği felsefi arka plan ile bu felsefenin amaçlara yansımalarının nasıl birbirleriyle ilişkili olduğunu örnek vererek göstermek yararlı olacaktır. Batı din eğitiminde inanca dayalı bir yaklaşımdan eğitimsel bir anlayışa doğru paradigma değişimi yaşanmaktadır.²¹ Bu sürecin inanca dayalı yaklaşımdan, inanca dayalı olmayan yaklaşıma yani eğitimsel yaklaşıma doğru bir evrilme ile gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Bu paradigma değişimi din eğitiminin neliği ile ilgili görüşlerden amaçlarına ve yöntemlerine kadar bir çok değişkenin dönüşümüne yol açmıştır. Şöyle ki, artık günümüzde akademik çevrelerde din eğitiminin doğası dinî olmaktan çok eğitimsel bir çerçevede yorumlanmaktadır. Bu dönüşümün felsefi arka planı dikkate alınmadığı zaman yeni din eğitimi anlayışını, bu anlayışla geliştirilmiş yeni yaklaşım ve yöntemlerin hedeflerinin bu anlayışla ilişkisini anlamak ve uygulama süreçlerine yansımalarını okumak zor görünmektedir.

Din eğitiminde teorik zemini oluşturan felsefi arka planla öğretim uygulamalarının münasebetinin bütüncül bir şekilde ele alınması, eğitimle epistemoloji, ontoloji ve aksiyoloji gibi temel felsefi alanlar arasında bağlantı kurulmasını gerektirir. Din eğitimindeki bilimsel inceleme ve araştırmalarda bu bağlantının kurulamaması Batı'daki din eğitimi tartışmalarının dayandığı felsefi zemini görünmez kılmakta ve kaçınılmaz bir şekilde uygulamaya yansıyan yönler öne çıkarılmaktadır. Yine örnek vermek gerekirse, Batı'da dini bilgi ve onun eğitim ve din eğitimi ile ilişkisine dair tartışmalar özellikle 1970'li yıllardan itibaren pozitivistin etkisiyle gündemde kalan meselelerin başında gelmiştir. Buradaki temel argüman; dinî bilginin rasyonellik kriterlerini karşılayamadığı için anlamsız olduğu ve objektif bilgi aktarması gereken eğitimin amaçlarıyla örtüşmediği, dolayısıyla okullarda din eğitiminin yer almaması gerektiğidir.²² Bu tartışmalar özü itibarıyla epistemoloji ile eğitim arasındaki ilişkinin bir yansımasıdır. Eğer söz konusu epistemolojik

²¹ Grimmitt, s. 5.

²² Eugene O. Iheoma, *Philosophy of Religious Education: An Introduction*, Fourth Dimension Publishers, Enugu, 1997, ss. 1-2.

arka plan dikkate alınmazsa tartışmalar sadece okullarda din eğitimini imkânı ile sınırlı kalmaktadır.

B) Hedeflerin Anlaşılması ve Pratik Sorunlar

Yukarıda ifade etmeye çalıştığımız din eğitiminin doğasındaki dönüşüm aynı zamanda bu alanın amaçlarının belirlenmesini de etkilemiştir. Günümüzde inanca dayalı olmayan din eğitiminin amacında daha çok anlama/anlam oluşturma öne çıkmaktadır. Bu amaçtan hareket edildiğinde öğretim süreçleri daha çok çocuklara yetişkinlerin dini tecrübe ve yorumlarının doğrudan aktarımı yerine kendilerinin dini tecrübelerini anlamlandırma ve inşa etme şeklinde işleyecektir. Bu yüzden din eğitiminin hedeflerinin sağlıklı bir şekilde anlaşılması ve bu hedeflere uygun bir şekilde etkili bir öğrenme durumunun düzenlenmesi din eğitiminin hedeflerini bağlı olduğu felsefi zeminle ilişkili bir şekilde anlamaktan geçmektedir.

Teorik eksiklikler aynı zamanda uygulama süreçlerine de yansımaktadır. Din dersi öğretmenlerinin yapılandırmacılıkla ilgili görüşleri buna örnek gösterilebilir. Öğretmenlerin yapılandırmacılıkla ilgili görüşlerini inceleyen bir araştırma felsefi boyutunun tanınmadan yapılandırmacılığın sadece pedagojik yönünün öne çıkarıldığını ortaya koymuştur.²³ İşte bu durumu felsefi açıdan teorik temellendirme eksikliğinin pratiğe yansımalarının açık bir işareti olarak yorumlamak mümkündür.

Din eğitiminin felsefi bakımdan temellendirilmesinde temel felsefe anlarıyla irtibatsızlık din eğitimi bilimi alanında yapılan bilimsel çalışmaları etkilemektedir. Dini bilginin doğası ile ilgili yapılan tartışmalarda bilgi kavramı olarak neden hareket edildiği, tartışılan bilgi kuramının felsefeye mi yoksa psikolojik süreçlere mi dayandığı gibi hususlar yeterince açık bir şekilde kavramsallaştırılamamakta ve çerçevesi çizilememektedir. Bu durum din eğitimi biliminde temel kavramlarla ilgili tercihlere yansımakta, anlam kargaşasına yol açmakta ve Tosun'un ifadesiyle:

“Din eğitimi bilimcileri, kendi aralarında ortak kavramlar üretip bu kavramlara dayalı bilimsel kavram içerikleri ve bilgileri sunmadıkları için, adeta bu alan ile ilgili olarak herkesin kendi kavram ve bilgileriyle konuşmaya devam etmelerine zemin hazırlamaktadır.”²⁴

²³ Recep Kaymakcan, *Öğretmenlerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri (Yeni Eğilimler: Çoğulculuk ve Yapılandırmacılık)* Dem Yay., İstanbul, 2009, s. 70.

²⁴ Tosun, s. 3.

Din eğitiminin felsefi temellendirmesindeki eksiklik belki de en çok din eğitiminin amaçlarında ve tanımında kendini göstermektedir. Amaç kavramının felsefi anlamda kavramsal analizi bir yana, amaçların neye ve kime göre belirlendiği konusu tam bir belirsizlik içindedir. Hal böyle olunca din eğitimiyle ilgili olan veya olmayan herkes kendi anlayışına uygun amaç belirlemekte ve din eğitiminin bunları gerçekleştirmesini beklemektedir. Dolayısıyla din eğitiminde amaçlar bireysel ilgi ve isteklerin konusu olmaktadır. Hâlbuki din öğretiminin amaçları felsefi bir temelden hareketle bu alanın uzmanları olan din eğitimi bilimcileri tarafından oluşturulmalıdır. Zaten eğitimde amaçlar bireylerin ilgisine bırakılmayacak veya bunlar tarafından yönlendirilmeyecek kadar eğitim felsefesinin süzgecinden geçmesi gereken hayati önemde bir konudur.

2. Din Eğitiminin Felsefi Bakımdan Temellendirilmesinde Kavramsal Problemler

Bir alanın mahiyetinin ortaya konulması, kapsamının ve sınırlarının belirlenmesi büyük oranda o alanla ilgili kavramların ve terimlerin tanımlanmasına bağlıdır. Ancak din eğitimi alanında, gerek din kavramının tanımında ortaya çıkan belirsizlik gerekse eğitim kavramının disiplinlere göre çok farklı tanımının yapılması nedeniyle kavramsal bir sorun yaşanmaktadır. Genel eğitimle olduğu kadar din eğitimiyle alakalı kavramlarda görülen terminoloji ile ilgili problemler bu alanın teorisine ve pratiğine yansımaktadır.

Öncelikle, eğitim kavramından felsefi manada ne anladığımız konusunda yeterli denilebilecek bir açıklık ve netlik bulunmamaktadır. Diğer bir ifadeyle eğitim, öğretim vb. kavramlar felsefi olarak kavramsal bir analizle temellendirildiği takdirde eğitimsel terimler ve süreçler açık bir şekilde anlaşılacak ve bunlara dayalı kavram kargaşası ortadan kalkacaktır.

Din eğitiminin felsefi bakımından temellendirilmesinin önemli bir boyutu kavramsal analizle ilişkilidir. Bu alanda felsefi bir yöntemin belirlenmesinin ve uygulanmasının göstergelerinden biri de şüphesiz eğitim ve din eğitimi ile ilgili kavramların felsefi bir analizle açık seçik hale getirilmesidir. Dolayısıyla din eğitiminde kavramsal analizin kullanılması eğitim felsefesinin yönteminin uygulanması anlamına gelmektedir. Ancak gerek eğitimle ilgili genel

kavramların analizinde gerekse buradan hareketle din eğitimi ve öğretimiyle ilgili kavramsallaştırmalarda kavramsal analizin işlevsel olduğunu söylemek zor gözükmemektedir. Cumhuriyet dönemi din eğitimi literatüründe din eğitimi ile ilgili kavramları analiz eden çalışmada Osmanoğlu'nun "din eğitimiyle ilgili temel kavramların kullanılmasında bir takım sorunların bulunduğu" yönelik tespiti bu durumu desteklemektedir.²⁵ Söz konusu eksikliğin din eğitimi ve öğretimindeki kavramsallaştırmalarla ilgili bazı sorunlara yol açması kaçınılmazdır.

Din eğitimi ve öğretiminde ilgili kavram kargaşası, öncelikle genel olarak doğrudan eğitimle ilgili kavramlarda, daha sonra da din eğitimiyle ilgili kavramlarda kendini göstermektedir. Buralarda yaşanan belirsizliklerin, iletişimden bilimsel araştırmalara, eğitimsel kriterlerden din eğitimi anlayışımıza kadar birçok alanda yaşadığımız sorunları etkilediği görülmektedir. Bir örnek vermek gerekirse "dinin eğitiminin mi yoksa öğretiminin mi yapılacağı sorusu" sürekli karşımıza çıkmaktadır. Bu sorun din eğitimi alanında en çok tartışılan konuların başında gelmektedir.²⁶ Nitekim eğitim tarihine bakıldığında doğrudan eğitimin ve öğretimin tanımıyla ilgili tartışmalar; din eğitiminin, eğitimi mi yoksa öğretimi mi esas olarak eğitimsel süreçlere yansıtacağı ilgili düşünceler, aslında kavramlar konusundaki kapalılığın, belirsizliğin ve bundan dolayı yaşanan kavram kargaşasının açık göstergeleri olarak değerlendirilebilir.

Kavramların felsefi bir yöntemle analizinin yapılmaması, kavramsal netliğin ve açıklığın oluşmaması ve bu yüzden temel kavramlarda ortak bir anlayışın belirlenememesinin olumsuz sonucu öncelikle iletişim süreçlerine yansır. Herhangi bir alanla ilgili kavramlar ve terimler, iletişim sürecinin sağlıklı ve etkili bir şekilde işlenmesinin temelini oluşturur. Bir başka ifadeyle, insanların din eğitimi üzerine düşünme ve bu alana dair tartışma sürecindeki iletişimleri büyük çapta din eğitimi ve öğretimiyle ilgili kavramlarına bağlıdır. Bu yüzden eğitim ve din eğitimiyle ilgili kavramların ne anlama geldiği konusundan açık ve seçik bir zihni yapıya sahip olmak hem din eğitimi ve öğretimi üzerinde fikir üretmek hem de etkili bir şekilde iletişimin gerçekleşmesinin ön şartı durumundadır.

²⁵ Cemil Osmanoğlu, "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitim Literatüründe Din Eğitiminde İlişkin Temel Kavramların Kullanışı Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname*, C. 30, S. 1, 2016, s. 158.

²⁶ Cemal Tosun, "Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Genel Bir Bakış", *Tartışılan Değerler Açısından Türkiye*, TDV Yay., Ankara, 1996, s. 102.

Din eğitimiyle ilgili düşünme süreçlerinde temel kavramlarda ve terimlerde yaşadığımız belirsizliğin istenmeyen sonuçlarından bir diğeri, din eğitimiyle ilgili süreçler üzerinde düşünmede de kendini gösteren yüzeyselliktir. Din eğitimi ve öğretimindeki kavramların felsefi bir biçimde kavramsal analizi bu yüzeyselliğin aşılmasının başlangıç noktalarından birini oluşturur. Çünkü eğitim ve din eğitimine dair derinlemesine düşünme, kavramsal tahlili esas alan felsefi bir çözümleme ile mümkün görünmektedir.²⁷ Bu felsefi çaba daha öncede zikredildiği gibi din eğitimi ve öğretiminin temellendirilmesinde de geçerlidir.

Din eğitimi ve öğretiminde kavramsal analiz eksikliğine dayalı yüzeysellik aynı zamanda bu alanda yapılan tartışmaların niteliğini de etkilemektedir. Felsefi temelde rasyonel bir temellendirme yapılamaması tartışmaların dilinin duygusal bir tarzda işlemesine yol açmaktadır.²⁸ Rasyonel bir zeminde yürütülemeyen tartışmalar din eğitimiyle ilgili problemlerin hem ele alınış biçiminde hem de çözümüne yönelik seçeneklerin sunulmasında sorun oluşturur. Duygusal bir dilin kullanılması problemlerin çözümünde makul seçeneklerin uygulanması yerine sadece belirli bir görüşün taraftarı olma ve diğer görüşlere karşı önyargı oluşturma şeklinde bir sürece dönüşür.

Bahse konu olan kavramsal sorunun en başında eğitim, öğretim, öğrenme vb. gibi genel eğitimle ilgili kavramlar gelmektedir. Eğitimin ne olduğu, diğer kavramlarla arasında ne tür bir ilişki bulunduğu konusundaki belirsizlik ve bunu ortadan kaldıracak felsefi açıklamanın yapılamaması din eğitiminin tanımından öğretim anlayışına, amaçlarının belirlenmesinden tercih edilecek öğretim yöntemlerine kadar farklı birçok alanda anlaşmazlıklara yol açabilmektedir.

Eğitim kavramının kavramsal analizi hem Batı'da hem ülkemizde din eğitiminin doğası konusundaki tartışmaların kaynağını oluşturur. Halstead'ın ifade ettiği gibi, Batı'da din eğitimiyle ilgili temel tartışma konularından biri olan, din eğitiminin eğitimsel mi yoksa dini etkinlik mi olduğu yönündeki tartışmalar büyük çapta kavramsal bir probleme işaret etmektedir ve din

²⁷ Robin Barrow ve Ronald Woods, *An Introduction to Philosophy of Education*, Routledge, London, 2006, s. 10.

²⁸ Schofield, s. 14

eğitimiyle ilgili diğer sorunları da doğrudan etkilemektedir.²⁹ Yine Batı eğitim tarihinde din eğitiminin isimlendirilmesinde din oğretimi, din eğitimi ve dinî araştırmalar kavramları etrafında tartişmalar yaşanmış ve din oğretiminden (Religious Instruction) din eğitimine (Religious Education) doğru bir dđnüşüm yaşanmıştır.³⁰ Bugün gelinen noktada, din oğretimi daha çok inanca dayalı ve dinsel yönü öne çıkan bir eğitim anlayışını, din eğitimi ise eğitimsel karakteri ön planda olan bir yaklaşımı temsil etmektedir.³¹

Ülkemizde din eğitiminin nasıl isimlendirileceği meselesinin sürekli tartişılan konular arasında yer alması³² da aslında kavramsal bir arka plana işaret etmektedir. Sadece Din Eğitimi Genel Müdürlüğü'nün adının Din Öğretimi Genel Müdürlüğü olarak değiştirilmesi meselesi bile kavramsal tartişmaların etkisinin nereye kadar uzandığının canlı bir örneğidir. Ülkemizle Batı'daki din eğitimi kavramı karşılaştırıldığında, Batı'da oğretimden eğitime bir geçiş yaşanırken, ülkemizde eğitimden oğretime doğru bir değişim yaşanması da dikkati çekmektedir. Ayrıca Batı'da oğretim kavramına yüklenen bazı olumsuz özellikler de eğitimin tercih edilme sebepleri arasında gösterilmektedir.

Eğitimin mahiyetine dair felsefi bir sorgulama eksikliği doğrudan din eğitimi ile alakalı kavramsal sorunlara kaynaklık etmektedir. Daha önce de ifade edildiği üzere, din eğitimiyle ilgili kavramların tanımında genel eğitimle ilgili kavramlar daha çok psikolojik ve pedagojik tarzda yapılmaktadır. Hâlbuki eğitim yöntemsel açıdan doğrudan eğitimin mahiyetine dair felsefi bir analizle tanımlanmalı ve din eğitimi kavramları buna göre temellendirilmelidir.

Din eğitiminin felsefi bakımdan temellendirilmesinde eğitim kavramının ne olduğunun ve eğitimle ilgili diğer kavramlarla ilişkisinin açığa çıkarılması gerekir. Eğitimle ilgili olmayan yanlış kavramsallaştırmalar, eğitim olgusunun farklı yönleri arasındaki

²⁹ J. Mark Halstead, Religious Education, *Encyclopedia of Religion*, Edt. Lindsay Jones, C. 11, 2005, s. 7731.

³⁰ Alan Brown, The Statutory Requirements for Religious Education 1988–2001, *Issues in Religious Education*, Edt. Lynne Broadbent and Alan Brown, RoutledgeFalmer, London, 2002, s. 3, Recep Kaymakcan, *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, Dem Yay., İstanbul, 2004, s.24.

³¹ Batı'da din eğitimiyle ilgili kavramsallaştırmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Jeff Astley, *The Philosophy of Christian Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham, 1994, ss.7-11.

³² Cemal Tosun, *Türkiye'de Din Eğitimi*.....s. 102.

ilişkiler ve eğitim etkinliklerinin spesifik yönleri ancak kavramsal bir açıklıkla ortaya konulabilir.³³ Eğitim ile öğretim arasında ayrımdan hareketle din eğitimi ve öğretiminin de birbirinden farklı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Hatta ülkemizde din eğitiminde ortaya çıkan problemlerin ve istenilen verimin elde edilememesinin kaynağında din eğitiminin değil, onun yerine din öğretiminin yapılmasından kaynaklanan bir takım sebeplerin yer aldığı yönünde yaygın bir kanaat söz konusudur. Bazı ulusal gazetelerde yer alan yazılarda bunun örneklerine sıkça rastlamak mümkündür.³⁴

Eğitimin felsefi analizine dayanmadan sadece eğitim ile öğretim arasında var olan farka bakarak din eğitiminin verilışı üzerinde fikir beyan etmeden önce aslında bu ayrımın hangi kritere dayanarak yapıldığının düşünülmesi gerekir. Eğitim ile öğretim arasındaki söz konusu ayrım eğitim felsefecileri arasında ne kadar kabul görmektedir? Böyle bir ayrım hangi eğitim felsefesi yaklaşımından yola çıkmaktadır? gibi sorular sorulmadan mevcut ayrımın olduğu gibi kabul edilmesi de şaşırtıcı bir durumdur. Din eğitiminde işlevsel olan bu tür kabullerin bilgi temeli ancak felsefenin işe koşulmasıyla ortaya çıkacaktır.³⁵ Bu tür bir sorgulamanın gerisinde kalması din eğitiminin kavramsal düzeyde felsefi temellendirmesinin yüzeysel bir şekilde ele alındığının açık kanıtıdır. Bu da din eğitimi bilminde ortak bir dilin ve terminolojinin, anlam birliğinin ve referans çerçevesinin oluşmasına mani olmaktadır.³⁶

Din eğitimi alanında temel kavramlar konusunda ortak bir anlayışın olmadığı ortadadır. Esasen bu durumun en önemli sebeplerinden biri, yukarıda da dile getirilmeye çalışıldığı gibi, eğitim ve öğretim kavramlarına yüklenen anlamdadır. Eğitim ve öğretim kavramları tanımlanırken her bir kavram birbirinin karşısında konumlandırılmakta ve her birinin ayrı etkinlikleri kapsadığı varsayılmaktadır. Bu anlayışa göre, dinin eğitimi yapılırsa öğretimi yapılamaz, öğretim amaçlanırsa eğitim dışarıda kalmak ya da bırakılmak zorundadır. Hâlbuki eğitim felsefesinden hareket edildiğinde eğitimin genel bir kavram olduğu ve diğer bütün

³³ Barrow ve Woods, s. 10.

³⁴ Dursun ve Karaman'ın yazıları örnek verilebilir. (Dursun, 6.7.2006); (Karaman, 11.6.2006).

³⁵ Paul H. Hirst ve R. S. Peters, "Education and Philosophy", *Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic Tradition*, Edt. Paul H. Hirst ve Patricia White, Routledge, London, 1998, s. 28.

³⁶ Osmanoglu, s. 158.

kavramları kapsayıcı bir niteliğin bulunduğu görülecektir. Bu yönüyle eğitim, öğretim gibi diğer eğitimsel kavramlar gibi doğrudan eğitimsel bir etkinliği/süreci değil bütün eğitimsel süreçlerin ilkesini belirleyen ve kriterlerini oluşturan şemsiye bir kavramdır.³⁷

Eğitim kavramının; eğitimsel süreçlerin ve etkinliklerin kriterlerinin belirlenmesinde genel ve kapsayıcı niteliği din eğitimi ile din öğretimi arasındaki ayrımın yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Her ne kadar amaçlı, planlı ve programlı eğitimsel etkinlikler din öğretimi olarak tasnif edilip informal süreçlerden farkı ortaya konuluyorsa da bu ayrım felsefi olmaktan çok uygulamaya dönüktür, yani eğitimsel süreçlerle ilgili olup pratik amaçlıdır. İster informal ister formal olsun bütün öğrenme etkinlikleri bir amaç çerçevesinde gerçekleşir. Bu bakımdan öğrenmeyi klavuzlama faaliyeti olarak öğretim sürecinde de bir amaç söz konusudur. Eğitim, öğrenme gerçekleştiği zaman nihai olarak gerçekleşir. Diğer bir anlatımla, eğitim kavramının içerisinde öğretim de öğrenme de yer aldığı için her öğretim faaliyeti aslında eğitimin gerçekleşmesine hizmet eder.³⁸ Dolayısıyla eğitimin olmadığı yerde öğretim de yoktur demek yanlış olmayacaktır.

Eğitimin doğasıyla ilgili tartışmaların bir yansıması olarak din alanındaki eğitim faaliyetinin öğretim mi yoksa eğitim mi olacağı konusunda yapılan ayrımların toplumsal alanda da bir takım yansımaları görülmektedir. Kendilerine göre benimsetmeyi veya uygulamayı hedef alan eğitimden yana olanlar uygulamadaki başarısızlıkları ve olumsuzlukları din öğretimi kavramına hamletmektedirler. Onların karşısında yer alan ve laiklik ilkesini de göz önünde bulunduran diğer kesim ise din öğretimi kavramsallaştırması ile din ve vicdan özgürlüğü arasında bir ilişki kurma eğilimindedir.³⁹ Eğitimin mahiyeti felsefi bir perspektifte ele alındığında yaşanan bazı tartışmaların temelsiz ve tutarsız olduğu görülmektedir. Üstelik temellendirme iyi yapılmadığı için tartışmalar çoğu zaman politik bir soruna dönüşmekte ve eğitim felsefesi alanında tartışılması gereken bir konu politikanın, siyasal yönelim ve uygulamaların konusu haline getirilmektedir. Politik soruna dönüşmesi kaçınılması zor bir durumdur da; çünkü politik duruşumuz eğitim felsefesini etkiler. Fakat “eğitim” kavramını bireyi

³⁷R.S. Peters, “What is An Educational Process”, *The Concept of Education*, Edt. R.S. Peters, RoutledgeFalmer, London, 1967, s.1.

³⁸ Peters, s. 2.

³⁹ Tosun, Türkiye’de Din Eğitimi..... s. 103.

ve öğrenmeyi öne çıkararak tanımlayabildiğimiz takdirde ortak bir anlam yüklemeyi başarmak belki mümkün hale gelebilecektir.

Din eğitiminin felsefi bakımından iyi bir şekilde temellendirilmesi ve kavramsal açıdan belirli bir anlayış birliğinin sağlanması din eğitimi alanıyla doğrudan ilgilenenler kadar ilgilenmeyenler açısından da önemlidir. Din eğitiminin doğasının nasıl olacağı sorusu din eğitimcileri kadar diğer meslek gruplarını da ilgilendirmektedir. Örneğin, din dersleri çoğu zaman mahkemelerde dava konusu olabilmektedir. Geçen yıl çocuklarının zorunlu din dersinden muaf tutulması talebiyle açılan bir davada mahkeme aileyi haklı bulmuş, kararın gerekçesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde eğitiminin değil öğretiminin yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Wilson'un haklı olarak belirttiği gibi, eğitim tüm toplumu ilgilendiren bir konu olması nedeniyle sadece eğitimcilerin değil eğitimle ilgilenen herkesin felsefi bir perspektife sahip olmasını zorunlu kılmaktadır.⁴⁰

Din eğitimi ve öğretiminde felsefi temellendirme kavramsal düzeyde ortaya çıkan diğer bir problem, din eğitiminin eğitimsel kriterlerini belirlemedir. Bu belirsizliğin gerek eğitim kriterlerinin belirlenmesinde, gerekse eğitim anlayışının oluşturulmasında yanlış anlayışların ve uygulamaların oluşmasına yol açması kaçınılmazdır. Eğitim felsefesinin alana tam anlamıyla aktarılamaması sonucu okul öncesinden yükseköğretime kadar her kademedeki yapılan din eğitimi, hatta informal yollardan gerçekleştirilen tüm din eğitimi etkinliklerinin eğitimsel anlamda geçerliliğini belirleyecek kriterler belirlenmemektedir. Dolayısıyla din eğitiminin yapıldığı bütün formal ve informal din eğitimi türlerinde eğitimsel aktivitelerin aynı oranda doğru ve geçerli şekilde yapıldığı kabul görmektedir. Hâlbuki felsefenin eğitime uygulanmasının en yararlı sonuçlarından biri eğitimsel olanla olmayan arasında ayrımı ortaya koyacak kriterlerin belirlenmesi ve öğrenme etkinliklerinin söz konusu ilkeler çerçevesinde işlerlik kazanmasının sağlanmasıdır.⁴¹

Sonuç

Din eğitimi ve öğretiminin bilimsel olarak temellendirilmesinin bir boyutunu da felsefi temellendirme oluşturmaktadır. Din eğitimi ve öğretiminin felsefi bir zeminde temellendirme sürecinin gerek eğitim felsefesinin gerekse din eğitimi

⁴⁰ John Wilson, *Preface To The Philosophy of Education*, Routledge, London, 1979, s. 1.

⁴¹ Schofield, s. 9.

biliminin gelişim sürecine bağlı ve yavaş bir şekilde gerçekleştiği görülmektedir.

Din eğitimi ve öğretiminde gözlemlenen temellendirme sorununun metodolojik ve kavramsal açıdan bir takım uzanımlarının ve istenmeyen sonuçlarının olması kaçınılmazdır. Nitekim din eğitimi dair dünden bugüne yaşanan tartışmalarda söz konusu eksikliklerin bir yandan bilimsel sorunların ve bir yandan da toplumsal olumsuzlukların nedeni olduğu görülmektedir. Din eğitimi ve öğretiminin yöntemsel açıdan felsefi bir perspektifle ele alınarak temellendirilmesi, temel varsayımlarının ve problemlerinin bu bakış açısıyla çözümlenmesi, hem din eğitimi teorisinin daha sağlam bir zemine dayandırılmasına hem de teori uygulama tutarlılığının oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Din eğitimi metodolojik açıdan felsefi bir yaklaşımdan hareket edilmesi öncelikli bir mesele olarak karşımızda durmakta ve böyle bir yaklaşımın bu alanın temel kabullerinin arkasında yer alan teolojik, felsefi ve ampirik olanın birbirine karışmasını önleyecek tek çıkar yol gibi görünmektedir. Yöntemsel açıdan bu durum, doğrudan eğitimin mahiyetine dair felsefi sorgulamanın ve din eğitimi ile ilgili kavramların bu bağlamda ele alınmasının gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Felsefi bir yöntemle din eğitiminin temellendirilmesi din eğitimi teorisinin bütüncül, tutarlı ve derinlemesine bir düşünme ile oluşturulmasına ve uygulamada karşılaşılan sorunların çözülmesine katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak ister eğitimle ister din eğitimi ile ilgili olsun kavramsal analiz din eğitimi anlayışının oluşmasındaki etkisi ve bu anlayışın program geliştirmeden öğretmen yetiştirmeye, öğretim yöntemlerinin seçiminden materyal tasarımına kadar bir çok sürece katkısı inkar edilemez. Ayrıca din eğitiminde eğitimsel olanın kriterlerinin belirlenmesi de felsefi bir temellendirme ile yakından ilişkidir. Dahası din eğitiminin felsefi olarak temellendirilmesinde din eğitimi ve öğretiminin amaçları, bilgi anlayışı, insan modeli gibi hususlar felsefi bir perspektiften öncelikli ve önemli konular olarak inceleme konusu yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

Akyürek, Süleyman (2010), "Din Eğitimi Biliminin Alt Bilim Dallarına İlişkin Bir Analiz", *Kuram ve Uygulama Yönüyle Din Eğitiminin Teolojik ve Felsefi Temelleri Sempozyumu* (8-9 Mayıs 2009, Konya), Konya İlahiyat Derneği Yayınları, Konya, ss. 95-113.

Brown, Alan (2002), "The Statutory Requirements for Religious Education 1988–2001", *Issues in Religious Education*, Edt. Lynne Broadbent and Alan Brown, RoutledgeFalmer, London, ss. 3-14.

Arslan, Ahmet (2001), Eğitim Felsefesi, **Felsefeye Giriş**, Vadi Yay., Ankara.

Astley, Jeff (1994), *The Philosophy of Christian Religious Education*, Religious Education Press, Birmingham.

Aydın, Mehmet (2001), *Din Felsefesi*, İzmir İlahiyat Fakültesi Yay., İzmir.

Barrow Robin ve Woods, Ronald (2006), *An Introduction To Philosophy of Education*, Routledge, London.

Bilhan, Saffet (1991), *Eğitim Felsefesi*, AÜEBF. Yay., Ankara.

Blake, Nigel. Smeyers, Paul, Smith, Richard. Standish, Paul. "Introduction" (2003), *The Blackwell Guide to the Philosophy of Education*, Edt. Nigel Blake, Paul Smeyers, Richard Smith, Paul Standish, Blackwell, Oxford.

Cevizci, Ahmet (2011), *Eğitim Felsefesi*, Say Yay., İstanbul.

Dursun, Davut. Vatandaşın Din Eğitimi Talebi Nasıl Karşılancak, *Yeni Şafak*, 6 Temmuz 2006.

Grimmitt, Micheal (2000), *Pedagogies of Religious Education: Case Studies In The Research And Development Of Good Pedagogic Practice In RE*, McCrimmon Publishing, Essex.

Halstead, J. Mark (2005), "Religious Education", *Encyclopedia of Religion*, Edt. Lindsay Jones, C. 11, ss.7731-7736.

Hirst Paul H. ve Peters, R. S. (1998), "Education and Philosophy", *Philosophy of Education: Major Themes in the Analytic Tradition*, Edt. Paul H. Hirst ve Patricia White, Routledge, London.

Iheoma, Eugene O. (1997), *Philosophy of Religious Education: An Introduction*, Fourth Dimension Publishers, Enugu.

Karaman, Hayrettin. İmam Hatipler ve İlahiyatlar Nasıl Korunur, *Yeni Şafak*, 11 Haziran 2006.

Kaymakcan, Recep (2009), *Öğretmenlerine Göre Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersleri (Yeni Eğilimler: Çoğulculuk ve Yapılandırıcılık)*, Dem Yay., İstanbul.

Kaymakcan, Recep (2004), *Günümüz İngiltere'sinde Din Eğitimi*, Dem Yay., İstanbul.

Noddings, Nel (1998), *Philosophy of Education*, Westview Press, Colorado.

Osmanoğlu, Cemil (2016), "Cumhuriyet Dönemi Din Eğitim Literatüründe Din Eğitiminde İlişkin Temel Kavramların Kullanışı Üzerine Bir Araştırma", *Bilimname*, C. 30, S. 1, ss. 157-205.

Ozmon Howard A. ve Craver Samuel M. (2003), *Philosophical Foundations of Education*, Merrill, Ohio.

Peters, R.S. (1967), "What is An Educational Process", *The Concept of Education*, Edt. R.S. Peters, RoutledgeFalmer, London.

Peterson, Penelope., Baker. Eva, McGaw, Barry (2010), *International Encyclopedia of Education*, C. 6, Elsevier, London.

Reboul, Oliver (1991), *Eğitim Felsefesi*, çev. Işın Gürbüz, İletişim Yay., İstanbul.

Schofield, Harry (1972), *The Philosophy of Education: An Introduction*, Routledge, London.

Tosun, Cemal (1996), "Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimine Genel Bir Bakış", *Tartışılan Değerler Açısından Türkiye*, TDV Yay., Ankara, ss. 95-111.

Tosun, Cemal (2003), *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, Pegema Yayıncılık, Ankara.

Tozlu, Necmettin (2003), *Eğitim Felsefesi Üzerine Makaleler*, Elis Yay., Ankara.

Wilson, John (1979), *Preface To The Philosophy of Education*, Routledge, London.

Wilson, John (1992), "First Steps In Religious Education", *Priorities in Religious Education*, Edt. Brenda Watson, Falmer Press, London.